

TM	Г. XXXVI	Бр. 3	Стр. 1339-1354	Ниш	јул - септембар	2012.
----	----------	-------	----------------	-----	-----------------	-------

UDK 725.51 : 616.89 (497.11) (091)

Прегледни рад

Примљено: 05. 06. 2011.

Ревидирана верзија: 15. 08. 2012.

Зоран Мирковић
Војислав Станимировић
Универзитет у Београду
Правни факултет
Београд

ОСНИВАЊЕ „ДОМА ЗА С’ УМА СИШАВШЕ“

Апстракт

Текст је посвећен стопедесетогодишњици оснивања установе за смештај и лечење душевно оболелих („Дома за с’ ума сишавше“) – 3. марта 1861. године. Најпре се даје увод у развој српске медицине од средњег века па до половине XIX века. Значајну улогу у том периоду има верска медицина и манастирске болнице. Неки од манастира су се готово специјализовали за лечење душевних болести. Године 1839. у Кнежевини Србији су се десила три инцидента са душевно оболелим лицима и то је довело до озбиљне реакције надлежних органа. Законски предлог да душевно оболели буду смештени у манастиру Студеница није био прихватљив за митрополита, црквеног поглавара. Нови законски пројект из 1861. године имао је више среће – усвојен је 3. марта под насловом „Устројеније Дома за с’ ума сишавше“. Овај Дом је био смештен у такозваној „Докторској кули“. И установа и зграда постоје и данас. Из скромног „Дома за с’ ума сишавше“ развила се данашња Специјална болница за неуропсихијатријске болести „Др Лаза Лазаревић“, а „Докторова кула“ налази се у оквиру комплекса Клиничког центра Србије.

Кључне речи: Србија XIX века, душевно оболели, манастирске болнице у Србији, законски пројект из 1839. године, „Устројеније Дома за с’ ума сишавше“ од 3. марта 1861. године

ESTABLISHMENT OF THE “LUNATIC ASYLUM”

Abstract

The text is dedicated to the 150th anniversary of the establishment of the institution for the nursing and treatment of the mentally ill (“Lunatic Asylum”) – 3rd March 1861. First, the development of the Serbian medical science from the Middle Ages until the first half of the 19th century is outlined. Religion-related medicine and monasterial hospitals played a significant role in that period. Some monasteries were almost specialized for the treatment of the mentally ill. In 1839, three incidents with mentally ill occurred in the Principality of Serbia, which led to a serious response of the authorities. The legal proposal that the mentally ill should be placed in the Studenica Monastery was not acceptable for the Mitropole, the church leader. A new legal project was proposed in 1861, passed on March 3rd – “The Establishment of the Lunatic Asylum”. This Asylum was placed in the so-called Doctor’s Tower. Both the institution and the building exist even today. Today’s Special Hospital for Neuropsychiatric Diseases “Dr Laza Lazarevic” has developed from the modest “Lunatic Asylum”, and the Doctor’s Tower is still within the complex of the Clinical Center of Serbia.

Key Words: XIX Century Serbia, Mentally Ill, Monasterial Hospitals in Serbia, Legal Project 1839, “Establishment of The Lunatic Asylum” 1861

УВОД

Српски средњи век познавао је институцију болница које су владари из династије Немањића подизали уз манастире за њихове потребе или као склониште за оболеле од неизлечивих болести, међу њима и оне оболеле од душевних болести. По угледу на византијске настала је болница у манастиру Хиландару, као и прва болница на тлу средњовековне српске државе у манастиру Студеници још почетком XIII века (Катић, 1967, стр. 302). Опште је место да је Сава Немањић имао незаобилазну улогу у развоју медицине у средњовековној Србији.

Развој медицине у манастирима као оновременим културним центрима био је под утицајем византијске традиције претежно ослоњене на практична знања, али и под снажним утицајем медицинског образовања латинског света, пре свега из Италије.¹ Историчари срп-

¹ Реља В. Катић је забележио: „Од XIV до XVI века живело је и радило у средњовековној Србији укупно 49 лекара италијанског порекла и 29 апотекара. Од овог броја 15 лекара на XIV век, 30 на XV век, а 14 лекара на XVI век. Већина је била родом из Италије (Рим, Падова, Болоња, Венеција, Ферма итд.). Своје медицинско образовање они су стекли у медицинским школама, док се у Византи-

ске медицине сматрају да су се у њеном средњовековном развоју,² као и код других народа, разликовале верска и световна медицина. У верској медицини могу се, опет, разликовати бар два дела. Први део би била „канонска верска медицина“ у коју се убрајају свете тајне и молитве за оздрављење. Други део, „апокрифна верска медицина“, веома раширена код Срба до данашњице, заснивала се на надрилекарству и магији. Веровању да је до болести долазило натприродним путем одговарала је логична последица да се и до оздрављења долазило сличним средствима.³ Зли духови, изазивачи обољења су отклањани обављањем мистичних радњи и изговарањем магијских формула састављених од тајанствених, разумљивих и неразумљивих речих разног порекла. Поред верске у средњовековној Србији се развијала и научна медицина као део европске медицине, о чему нарочито сведочи *Хиландарски медицински кодекс бр. 517*, „зборник списа научне медицине написаних према учењу салернско – монпелијске школе“ (XLVII), веома цењене у ондашњој Европи.

Овај развојни пут, упоредан са европским, прекинут је падом средњовековних српских земаља под власт Османског царства. Повратком племенској и патријархалној култури нестаје научна медицина, а остају само народна световна и верска медицина.

„Обнова народне медицине, уз упадљиву осеку научног лекарства, испољила се у појави низа такозваних *лекаруша*, својеврсних зборника у којима је сакупљано народно медицинско искуство. Најчешће је реч о рукописним књигама у којима су пописиване лекарије, као и упутства за њихову употребу, али у којима је сциентистички приступ према медицини лагано губио битку са навалом магије, надрилекарства и старинских празноверица“ (Радић, 2004, стр. 418).

Верску медицину практикују манастири, па су поједини од њих изашли на глас по лечењу одређених болести. Душевне болести су заузимале посебно место, „јер пошто је оболео дух, сматрало се да је најбољи лек духовни“. Зато су поједини манастири, како православни тако и католички, важили као једина места где се ови болесници могу излечити.

„Исцељење је могла донети сама чудотворна моћ ових светих места и реликвија које су оне чувале. Православни, а понекад и муслимани, водили су умоболне пред икону Богородице у Чајниче, или до моштију св. Василија у манастиру Острогу, које су спасавале од сваке невоље“ (Пешаљ, 2005, стр. 484).

ји медицина углавном изучавала као занат, уз лекара. Због тога су у то време италијански лекари уживали велики углед у свету, па су их српски градови и владари врло радо узимали у своју службу“ (Катић, 1989, XXVII-XXVIII).

² О историји српске медицине видети: Катић, 1958, 1967, 1981, 1987.

³ Ово је код древних и архаичних народа била готово универзална формула којом се лечила већина болести. Више о томе у: Елијаде, 1985.

Ако сама посета није била довољна, душевно оболели су остављани у манастиру ради лечења. Неки манастири, нпр. Студеница, поједини манастири по Македонији, фрањевачки манастири средње Босне, били су познати по лечењу душевно оболелих молитвом, постом и „другим познатим средствима“ (Пешаљ, 2005, стр. 484). Подаци из прве две деценије XIX века указују да су манастири Враћевшница и Каленић били центри где су примани болесници с јаким епилептичним нападима, као и они који су као тешко душевно оболели и у том стању починили убиства или разбојништва.

„После завршеног лечења, они су отпуштани кућама уз писане потврде локалних власти да су излечени и да им се то што су починили у болести више не сме узимати за зло“ (Радосављевић, 2005, стр. 397).

ПОКУШАЈ ИЗ 1839. ГОДИНЕ

Случај неког Петра Симића је отворио питање душевно оболелих, тј. како су их онда називали „с ума сишавши“ (називани су, мада ређе, и „с ума шедши“). После овог, десила су се још два инцидента са душевно оболелим лицима, и то је довело до озбиљније реакције надлежних органа.

Поменути Петар Симић, родом из Рипња окр. Београдског, 2. марта 1837. шурака свога Ранка Недељковића из истог окружја „фаливши памећу“ ножем је заклао, „и тадашњим високославним Совјетом, по учињеном над њим испиту, осуђен био, да у манастиру Каленићу, исцеленија ради на сабљуденију пребуде“. Имао је само старог оца код куће који није могао преузети старање о њему. У том манастиру био је неко време, али је у време побуне ухваћен без пасоша и послан београдском суду, који је 19. јула 1839. затражио упутство како да поступи с њим од Попечитељства унутрашњих дела. И тако настаје преписка између врхова државне власти – овог попечитељства, Совјета и Намесништва кнежевског достојанства – о начину решавања овог питања. Најпре попечитељство у писму Совјету од 26. јула те године излаже случај и тражи упутство, односно једну уредбу која би то за унапредак регулисала, јер су оваква лица и у другим манастирима „зла дела, и сама убиства чинили“ (АС, МП, 1839-2). Попечитељство правде и просвете у писму митрополиту од 12. августа излаже да је „бивши игуман каленићки“ Гаврило Миљковић рекао за П. Симића да се добро у манастиру понашао и користан био, но бојазан је да би ако би се родбини својој вратио могао „од сродника њиме убијеног Ранка освету какву искусити“. Стога је боље да буде смештен у манастир, Каленић или Студеницу (АС, МП, 1839-2). Митрополит 19. септембра најпре примећује да би сходно некој уредби од 10. јула те године најцелисходније било да се Симић као човек „сумнителног стања здравља на друго какво место стави на сохрание-

није“, где би могао бити надзиран, што у манастиру није могуће. „Но, најпосле ако се то у дејствије привести не би могло, оно да се у манастир Студеницу као од места дојакошњег живљења његова удаљенија пошље на собљуденије“. Тим пре, како је записао митрополит, што је игуман каленићки дао „известије о безопасности његова у манастиру пребивања“ (АС, МП, 1839-2).

У писму попечитеља правде и просвете Стефана Стефановића од 30. септембра 1839. године упућеном Намесништву кнежевског достојанства између осталог се каже, да је јавио митрополиту и изразио мишљење да Петар остатак свога живота проведе у манастиру Студеници или Каленићу. „Г. Митрополит сагласио се с мненијем Попечитељства, и к тому концу и спроводително писмо за реченог Петра истому припослао, с којим се он у м. Студеницу шиље.“ Даље се наводи да се је Петрова родбина обраћала са молбом да се он кући врати, а јемчили су и рипањски кметови „да ће они одговарати, ако зло какво због тога учини, што је памећу фалио, и с ума сишо; и да ће они чувати и хранити, само да се он својој фамилији врати“. Попечитељство стога тражи од Намесништва „упутствовање и наставленије“ (АС, МИД, В, 1839, Ф III, 33).

Намесништво у писмо од 3. октобра 1839. године Попечитељству правде и просвете саопштава:

„Будући да је истиј Петар, по уверенију бившег игумана каленићског Г. Гаврила ... само по нечему к себи и памети дошао, то Намесничество не може на молбу сродни његови ни јемство кметова села Рипња уважити, из узрока тога, што он, не будући сасвим здрав памећу, лако може опет какво зло учинити, које би се потом Правитељству за зло биљежило“ (АС, МП, 1839-2).

Пошто се и митрополит сагласио, како се наводи, да се он пошаље у манастир Каленић или Студеницу, како је предложило Попечитељство правде и просвете, Намесништво налаже да се пошаље у манастир Студеницу и да тамо „пребуде“ годину дана и да после тога извести настојатељ манастира о његовом стању, па ако оздрави да се кући упути, у противном да остане у манастиру с тим да ће речено Попечитељство с „времена на време о њему известије изискивати од настојатеља реченог манастира“ (АС, МИД, В, 1839, Ф III; АС, МП, 1839-2). Истог дана Попечитељство правде и просвете је упутило писмо архимандриту манастира Студенице Гаврилу Миљковићу у коме саопштава да шаље Симића и да тамо буде годину дана, па онда да се одлучи о његовој даљој судбини (АЦ, МП, 1839-2).

Документи под истом сигнатуром сведоче о још два случаја, што је и изазвало реакцију и покушај да се законски реши питање „с ума сишавших“. О томе другом случају извештава београдска полиција, односно полицајмајстер Илија Чарапић у писму Попечитељству унутрашњих дела од 11. октобра 1839. године. Наводи се да је бећар Сима Наранџић, родом из села Шеварице Шабачког округа,

који је пре пет година у Београд дошао и посветио се папуџијском занату код неког Јованчета, пре 15 дана памећу померио. Полиција га је сместила у „шпитал“, „но будући да је сад шпитал без никаквог надзиранија остао, тако је Полиција пренуждена била предпоменутог фантаста у Полицију преселити, за ког никаквог сходног места при Полицији за истог нема, нити му нужне лекове одкуд плаћати има“, па моле Попечитељство да их упути шта да чине са несрећним Симом (АЦ, МИД, В, 1839, Ф III, 33).

Попечитељ унутрашњих дела у писму Намесништву од 14. октобра исте године прилажући документ београдске полиције напомиње да и сам не зна шта да чини са Симом. Мишљења је да би га неко време требало послати његовој кући у Шеварице. Даље наводи да је још 9. августа те године, дакле два месеца раније, о питању ових невољника изложио своје мишљење Совјету и тражио решење, „но никаква до данас нема“, па моли Намесништво да би се такво решење „што пре издало“ (АС, МИД, В, 1839, Ф III, 33). У том документу Попечитељства унутрашњих дела од 9. августа т. г. упућеном Совјету стоји:

„По известију Началништва окружија рудничког од 14. јула т. г. да је неки Јован Миловановић из Брђана окружија рудничког с ума шедшиј, у Манастир Вујан исцеленија ради дошао, и слугу манастирског Аксентија Стојановића, који га је чувао и с њиме заједно, на чардаку спавао, живота лишио, исекавши му главу сикиром, ступило је Попечитељство ово у споразумљеније са Попечитељством просвештенија о начину, по ком би се лудилом и другом опасном болешћу зараженим људима, и дошедшим у манастир исцељења ради, предупредила опасност, која од исти бесомучни и с ума шедши произићи може, с тим изложеним мненијем својим: да се за овакове невољнике, како за оне, који имају задругу, тако и за оне који немају, одсада у отечеству нашем на неколико места манастира, у којима ће истиј до исцељења, или за цели живот свој чувани бити, и то, они инокосни и сиромашни о рани и чувању манастирском, а они имућнији и задружни о трошку и чувању своје фамилије. Будући би пак овакови манастири више него обично трошка имали, то је Попечитељство ово у смотренију том мненија било, да се таковима манастирима приходи умноже с придодатком више милћева или искључитељним правом, да само они могу по целом отечеству нашем сваке године милостињу у то име просити.

Попечитељство пак просвештенија несоглашавајући се с мњенијем Попечитељства овог изјаснило се је, да калуђери, имајући своје сасвим друго опредељеније, не могу бити чувари дошавши у манастир на исцељеније какви му драго болника, него на против тога, да се заведеније какво установи, куд би се такви болници на исцеленије смештали.

Но Попечитељство ово, остајући и пак при преднаведеном мњенију свом, налази управо да је целисходније да манастири наши, по примеру манастира у другим европејским државама, ове невољнике у својим зидовима хране, и тиме опасност од народа,

која се од ови може лако свакому догодити уклања тим више, што је ово с много мањим трошком скопчано, него да се заведе није, које отечество наше јошт за дуго време неће бити кадро по дићи, устроји“ (АС, МИД, В, 1839, Ф, III, 33).

Примљене документе од Попечитељства унутрашњих дела Намесништво је послало Совјету 18. октобра 1839. године, Совјет је одговорио Намесништву писмом од 15. новембра 1839. године:

„Совјет је мњенија: да се манастир Студеница определи за место држања с ума сишавши: а да правитељство од стране своје даје и плаћа нуждне пандуре и издржава раном исте с ума сишавше. Но да о томе попечитељство просвештенија са Господином Митрополитом ступи у споразумленије, па по томе да оно сочини пројект о начину држања исти с ума сишавши у реченом манастиру, с додатком, да и калуђери дужни буду молитву, пост и друга њима позната средства над истим с ума сишавшим к исцељенију њиовом употребљавати; и кад се речени пројект сачини, онда да се Совјету поднесе ради сачињенија уредбе“ (АС, МИД, В, 1839, Ф III, 33).⁴

Намесништво, како се чита из документа од 18. новембра 1839. године, је прихватило решења Совјета и препоручило да о томе Попечитељство правде и просвете у споразуму са митрополитом сачини пројект о начуну држања с ума сишавших у манастиру Студеници (АС, МИД, В, 1839, Ф III, 33). Намесништво је ово изложило и у писму Попечитељству правде и просвете од 20. новембра 1839. Занимљив је почетак:

„Имајући званична известија о нештастним догађајима, причињеним од лица с ума шедши над другима сабраћама своима и желећи овакове бедне и невољне, сажаљенија достојне људе, препитанијем и оделенијем пребивалиштем снабдети, и тиме одклонити...

⁴ У овим документима се помињу молитве које би калуђери у манастирима читали душевно оболелим, затим пост и најзад „и друга њима позната средства над истим последњих „средстава“ Тихомир Ђорђевић је држао да су „била, изгледа, у томе с ума сишавшим к исцељенију њиовом употребљавати“. У погледу ових што су калуђери болеснике везивали у ланце и немилосрдно тукли да би казали име ђавола који је у њих ушао, па кад би га сазнали, написали би га на комаду хартије и бацили у ватру да изгори. Сем тога, употребљавали су и *кладе*. Њих сам још пре петнаестак година видео у једној ћелији старог конака манастира Горњака. То су две дебеле и тешке греде, које су на једноме крају састављене дрвеним клином, те се могу састављати и растављати ... У њима су удубљења у која се утуре болесникове ноге, па се онда греде саставе и с друге стране клином једна за другу притврде, тако да болесник може лежати само на леђима. Метање у кладе сматра се као добар лек не само кад су болесници немирни, већ и кад нису“ (Ђорђевић, 1928, стр. 342). Нису ли у манастиру Црна Река пре извесног времена на исти начин истериване зависности и душевна оболења?! (видети: www.sretenje.org, 26. 12. 2010.)

свако зло, које би страждушти у бесомучију њином, оставши без сваког надзирања људског, производили... “ (АС, МИД, В, 1839, Ф III, 33; АС, МП, 1839-2).

Попечитељство правде и просвете се овим поводом обратило митрополиту 24. новембра, изложило му закључке Намесништва и Совјета и послало свој нацрт пројекта (АС, МП, 1839-2). Документ је насловљен „Пројект за сабљуденије с умасшедшии, и другии нештастни, с опасним болестима заражени људи, при манастиру Студеници“. Документ *in extenso* гласи:

„Да би сабљуденије ово у свом реду, било, и пожалаема дејства и следства имало, нужно је: 1. да се к овому концу нужно зданије једно, и то од тврдог материјала, од камена или цигле са сводом, и гвозденим вратима и пенцерима у 4 одељенија ... и сазида тако, како свако одељеније 5 фати у дужину, и три у ширину да има. Једно од ови одељенија може служити за пандура а остала три за гореописане болне и несрећне људе. Зданије пак ово да буде у реду с воденицом манастирском, а мало даље од ћелија.

2. За ове бедне рана, да се из манастира даје; а за ову, да буду ови дужни под надзиранијем пандура свака дела и послове манастирске, у колико за такове кадри и способни буду, израђивати. А преко тога, да се манастиру из касе правитељствене рана плаћа и то на свакога по један грош чаршијски на дан.

3. Све, што би потреба изискивала за страдајуће, у простирки, покривки, обући и одећи, и у дрвима, да се о трошку Правитељства набавља и даје, као и све остало, што би нужно било, тако, како манастир никакову штету отуд трпити и имати не мора.

4. С почетка да се само два добра пандура на тај конач одределе, с месечном платом од 5 талира, од куд ће се они и издржавати и ранити. После пак по потреби могу се ови и умножити. Сви пак да стоје непосредствено под надзирањем и заповешћу Архимандрита манастирског.

5. Постарати се, у колико је могућно, и коим год начином о помоћи и исцељењу ови х бедних. На тај конач мого би и окружни лекар (ако такав у округу има) у манастир долазити, да бедне ове надгледа, стање страдања њиховог испита, средства и начин поступања к лечењу њиховом пропише, и употребљеније таково препоручи...

Додатак к првој тачки пројекта овог: у истом новом здању треба барем у два одељења преграде гвоздене с гвозденим решеткама начинити, да би се свако зло предупредило... “ (АС, МП, 1839-2).

Попечитељ правде и просвете је писмом од 15. децембра обавестио Намесништво да је био сачињен овај пројект и послан „на размотреније“ митрополиту, али да је митрополит против тога да се при манастирима чувају ови невољници и приложило је митрополитово писмо овом попечитељству од 11. децембра (АС, МП, 1839-2; АС, МИД, В, 1839, Ф III, 33).

У поменутом писму митрополита Попечитељству правде и просвете од 11. децембра 1839. године он најпре изражава своје жаљење што Правитељство није пре доношења свог „закљученија“ тражило његово мишљење, па наставља:

„Ми никако нисмо тога мњенија, нити се согласити можемо, да вопросно заведеније или код манастира Студенице, или код које год цркве манастирске или парохијалне буде из ови узрока:

1. што, кад се од манастира никаква друга благодјејанија и услуге не зактевају, но само да то заведеније код манастира буде, све је једно, или близу манастира то зданије заведенија стајало, или од манастира удаљено било.

2. што, кад Правитељство хоће рану и послугу бедним давати, и лекара им шиљати, заиста много угодније све то получити може, кад се институт тај близу какве вароши положи, где је и лекар на руци, и где се сва за њи потребна лакше прибавити могу.

3. што вика ових болесника житију манастирском, које у тишини и безмолвију проводити мора, досадна би била, често богослужењу би сметала, и долазеће к манастиру ... християне на смеј и саблазан би приводила.

4. што се не опомињемо, да гдегод у благоустројеним државама таково заведеније или у шуми или код манастира каквог стоји

5. што би се тиме неким начином дирнуло у права наши манастира, који треба да су унутрењем свом прављенију совршено слободни.

6. што се молитава тиче, које се кад би ово заведеније и осим манастира било, читати могу, то би се сходна наредба учинила, да се прописана молитва страдајућој овој људства чести читају, као што су се свагда и досад и оваким и ког нибуд рода болним молитве од стране свештенства читале.

И будући да се ми ... с намеренијем у Студеници дом за с ума шедше воздвигнути не соглашавамо ... с тим покорњејшим нашим мњенијем да се речени дом, на другом сроднијем близу које вароши лежећем месту подигне, а они нештастни, које би поменута невоља постигла, да се најпре по досадашњем обичају само под точним набљуденијем љетос под 10. јулија број 788. на све окружне судове, и све окружне началнике издате уредбе у манастире по промоволенију у избору њиовом доводе, пак кад тамо помоћи не би нашли, а садружеству би опасни били, да се у одређениј, за њи дом на сохрањеније и човечно надгледање предају“ (АС, МП, 1839-2; АС, МИД, В, Ф III, 33).

Неколико мисли водила чита се из овог писма. Најпре, идеја да је функционално лоше да овај завод буде код манастира, јер је боље из више практичних разлога да буде „близу какве вароши“. У организационом погледу то је лоше решење, сматра митрополит, јер би ови невољници били на сметњи уобичајеном манастирском животу. Митрополит истиче и да није упознат да „у благоустројеним државама таково заведеније или у шуми или код манастира каквог стоји“ што је, заправо, одговор на позивање у писму Попечитељства унутрашњих дела од 9. августа т. г. „да манастири наши, по примеру манастира у другим европејским државама, ове невољнике у својим

зидовима хране“.⁵ Најзад, круцијална идеја, да „би се тиме неким начином дирнуло у права наши манастира, који треба да су унутрењем свом прављењу совршено слободни“. Овим је изречен став о најкрупнијем питању односа државе и цркве, прецизније, о сувереној слободи црквеног деловања у својој сфери.⁶

Узимајући у обзир митрополитово неслагање Намесништво је писмом од 21. децембра 1839. године наложило Совјету да питање ових невољника „другим начином размотри“ (АС, МИД, В, 1839, Ф Ш, 33).

Овај покушај законског регулисања вредан је пажње, јер се ухватио у коштац са крупним проблемом који је искрснуо: смештај и издржавање душевно оболелих лица која су починила кривична дела, односно која су друштвено опасна услед своје болести. Стари социјални механизми, услед распада задружног облика породичног живота, нису више одговарали новом времену. Овај покушај уређивања тог проблема ипак није успео из више разлога. Ако се оставе по страни ставови митрополита и покренуто питање разграничења црквене и државне сфере, најпре треба поменути недостатак средстава да се направи таква установа. Поред тога, наилазило се и на готово непремостиве правне препреке којих као да оновремени законодавац није био ни свестан: непостојање правних прописа о пословној способности и њеном одузимању, као и о кривичноправној неодговорности неурачунљивих (тек доцније су Грађански законик из 1844. го-

⁵ Митрополит је био добро упознат са стањем у Хабзбуршком царству, из кога је и сам потицао, тј. да током XVIII века у имућнијим градским срединама настају вероисповедне болнице за болесне и изнемогле. И православни Срби тамо оснивају овакве вероисповедне болнице, поред католичких, гдегде и јеврејских, о којима су бринуле црквене општине, а издржаване су од прилога, пре свега оних оних остављаних тестаментима. Тако, примера ради, имамо такву болницу у Новом Саду од 1748, а у Земуну се помиње од 70-их година XIX века. Ове вероисповедне болнице, међутим, често западају у финансијске тешкоће, пошто добровољни прилози нису били довољни за њихово издржавање. То је био разлог да се држава почне мешати у њихов рад, претвара верске болнице у градске, уређује њихову организацију и финансирање. *Санитетским нормативом* из 1770. прописано је њихово финансирање тако што од сваке заоставштине део мора ићи за болнице и да се убудуће овде преусмеравају средства која су манастири одвајали за сиромашне (Јермић, 1932, стр. 432–35; Стајић, 1934, стр. 329–34; Ђелап, 1967, стр. 52–53; Катић, 1967, стр. 319–28; Тимотијевић, 2006, стр. 249–50; Пешаљ, 2005, стр. 501).

⁶ Чини се да је митрополит Петар Јовановић могао основ за овакав свој став о слободи црквеној деловања наћи чак и у скученим оквирима „Начертанија о духовним властима у Србији“ од 21. маја 1836. године, које је кнез Милош подарио цркви насупрот мишљењу црквеног поглавара. *Начертаније* је цитирано према тексту објављеном у чланку: *Први српски закон о црквеним властима (Начертание о духовним властима у Србији)*, приредио Ч. Мијатовић, 1909, стр. 17–36. Видети и: Новаковић, 2008, стр. 197–217.

дине у члану 40. прописали која су лица „с’ ума сишавша“, а Казнителни законик из 1860. године у члану 53. да таква лица за своја дела не одговарају).

Нови покушај из 1861. године имаће више среће.

УСТРОЈСТВО ИЗ 1861. ГОДИНЕ

Попечитељство унутрашњих дела у писму Совјету од 6. фебруара 1861. године наводи да

„докле је кућа тако названа ‘Докторова кула’... оправљана (у ту кућу ће бити смештен Дом за с’ ума сишавше), саставило је пројект Устројства ‘Дома за с’ ума сишавше’, који шаље Совјету“ (АС, ДС, 1861, Р бр. 180, ролна 293).

„Докторова кула“ је саграђена као породична кућа доктора Вита Ромите. Пореклом Италијан, дошао је у Београд 1823. године и био лекар ондашњег београдског везира, а доцније и кнеза Милоша. Ова кућа била је међу првим већим архитектонским објектима грађеним у Србији после Првог српског устанка и у њеној јединственој архитектури се прожимају утицаји различитих епоха и стилова. Након што је доктор напустио Београд 1827. године, у кући су неко време живели његова супруга са кћерком и зетом, Бартоломеом Кунибертом, чувеним лекаром кнеза Милоша и историчарем оновремене Србије.

У свом акту од 11. фебруара 1861. године Совјет обавештава кнеза да му је Попечитељство унутрашњих дела поднело пројект „Устројенија Дома за сумашедше“. Совјет је, како се наводи, пројект претресао „и са некаквим малим изменама усвојио“, и предложио годишње плате за запослене у Дому, а које ће кнез у свом акту од 3. марта прихватити (АС, МИД, В, 1861, Ф II-1). Грађа пружа увид у интервенције Совјета у пројекту: подела на делове и мењање више редоследа него садржине појединих чланова (АС, ДС, 1861, П бр. 180, ролна 293).

Кнез 20. фебруара обавештава Совјет да је поднети пројект одобрио, па му препоручује да се напечата и њему „на подпис и утврђење поднесе“ (АС, ДС, 1861, П бр. 180, ролна 293). Совјет шаље 21. фебруара кнезу Михаилу Обреновићу писмо у коме наводи да је по његовој препоруци од 20. фебруара „дао напечатати“ 100 комада оригинала и 450 копија „Устројенија Дома за с ума сишавше“, и понизно их подноси, поред постојећих потписа и печата, „на највише саутврђење“ (АС, МИД, В, 1861, Ф II - 1) .

Кнез Михаило Обреновић је ставио свој потпис и 3. марта 1861. године угледало је светло дана „Устројеније Дома за с’ ума сишавше“. Устројеније је било подељено на седам делова означених словима азбуке и на 37 чланова.

Први део насловљен „А. Обшта правила“ (чланови 1-8) у свом првом члану је прописао: „У Београду, у тако названој „Докторовој Кули“, оснива се ‘Дом за с’ ума сишавше’ у ком ће се чувати и лечити с’ ума сишавши из целе Србије.“ У члану 2. се каже да ће „ово заведеније“ бити непосредно потчињено Попечитељству унутрашњих дела „од кога ће оно и потребна настављења и налоге примати“. Члан 4:

„Персонал овог заведенија састојаће се из једног лекара, који мора бити доктор медицине, и који ће у исто време бити Управитељ заведенија; једног помоћника лекарског, који мора бити најмање патрон хирургије и једног економа. Овима се у помоћ придаје нужно число послужитеља.“

Чланом 6. одређен је један свештеник Православне цркве ради извршавања свештеничких дужности. Плата запосленим „одређиваће се особеним буџетом“ (члан 7.).

Део други „Б. Колико ће се и каква лица у ово заведеније примати и како ће се издржавати у њему“ имао је десет чланова, чланови 9-18. Члан 9:

„У ово заведеније ће се примати, и у њему чувати и лечити само с’ ума сишавша лица сваке струке, згрануга (paralitie) и од падајуће болести (epileptie) страдајућа, како мужка тако и женска, и то како одрасли тако и деца.“

Попечитељство унутрашњих дела ће, сходно потреби и „имајућим за ту цел̄ средствима“, одређивати сваке године број лица која ће пребивати у „заведенију“ (члан 10). Члан 12: „С’ ума сишавши примљени у ово заведеније који су имућни или имућним фамилијама принадлеже плаћаће за њиово издржавање у овом заведенију по коштању одсеком, које ће Попечитељство внутрењих дела одредити... Члан 13: Кад се болница распространи, уредиће се две класе плаћајућих болесника, т. ј. једни ће плаћати више и живити удобније, а други мање и простије. Ако буде могуће онда ће се плаћајући одвојити од неплаћајући болесника. Члан 14: Они с’ ума сишавши у овом заведенију који нису у стању да се сами издржавају, издржаваће се о трошку правитељственом.“ Попечитељство унутрашњих дела ће решавати ко ће се издржавати о свом, а ко о државном трошку „по саслушаном мљенију полицајне власти оног места, одкуда је болесник“ (члан 15.). Сви трошкови око издржавања болесника, друге потребе и плате „званичника и послужитеља“ одређиваће се буџетом сваке године, а годишњи рачун ће се подносити заједно са документима, „Главној контроли на преглед“ (члан 16).

Трећи део „В. О примању болесника у Дом за с’ ума сишавше и одпуштању из истог“ садржао је чланове 19-25. Примање у Дом бива само по одобрењу Попечитељства унутрашњих дела, а по прет-

ходном решењу надлежног окружног суда (односно Суда вароши Београда) о проглашењу за с' ума сишавше лице (чланови 19 и 20.). Члан 21:

„Свако је лице с' ума сишло, које се нађе да је по члану 40. законика Грађанског, разума и слободне воље лишено са свим или од части, као што су згранути, бесомучни, луди, уманути; било да је та болест код њи првобитна, или да је дошла у следству друге какве болести, као падајуће болести, или удара крви итд.“

Овај члан јасно показује значај онога што је речено о неуспешном пројекту из 1839. године, наиме, да је недостатак правних прописа, овде о губљењу пословне способности, био неопходан да би установа за душевно оболеле могла да настане. Управо је чл. 40. СГЗ-а дао тај потребни предуслов – прописавши душевне болести које доводе до губитка разума и слободне воље.⁷ Члан 22: „О сваком лицу које је за с' ума сишавше судом проглашено, – почем таково по члену 53. Казнителног законика за своја дела неодговара, – надлежна полицајна власт известиће Попечитељство внутрењи дела, и у исто време јавити му каквог је стања болесник и његова родбина, оће ли се т. ј. моћи сам о свом трошку у заведенију издржавати или не. По чему ће Попечитељство наредити да се такво лице Дому за с' ума сишавше преда, ако се нико ни од родбине ни пријатеља његови нити други лица неби примио, да га чува“ (Ценић, 1866, стр. 159–74). Ако би га ко од поменутих лица примио својој кући на чување, „има се обавезати да ће га тако чувати да ни себи ни другоме повреду и опасност нанети неможе, нити пак да коме на срамоту буде“, о чему је била дужна да се стара надлежна полицијска власт (члан 23.). Оболело лице кад оздрави отпушта се из Дома, као и кад то захтевају родбина или пријатељи (у ком случају су дужни да га чувају сходно прописаном у члану 23), ово је прописао члан 24. Следећи, члан 25,

⁷ Члан 40 СГЗ: „Закони узимају у заштиту и оне, кои су разума и слободне воље или сасвим или од части лишени, као што су згранути, бесомучни, луди, уманути.“ Коментатор СГЗ-а Димитрије Матић је најпре констатовао да законодавство не може да подробно опредељује видове душевних болести, јер је то ствар лекара, већ треба само да каже како се зову те душевне болести, па их онда дефинише: „*Умануто*ст је слабост ума, која је узрок, те човек није способан ни да што свати, ни да што смисли; у таквом стању он ради само оно, на шта га природна, телесна нужда приморава; то се стање порађа због телесног строја, кои је или несавршен, или је већ изнурен. *Лудило* је поремећење умни способности код човека; у таквом стању код њега су млого мисли, но међу њима нема никакве свезе, таквиј неможе од ума никаква употребљења чинити; но гдикои пут то бедно стање престане и *чисти часови* наступе. – Лудило се рађа из нередовног телесног састава. *Бесомучност* (зграницо) јест лудило, које је до крајности доведено. Бесомучност доводи човека на опасна, жестока и свирепа дела и за њега самог и за друге. Бесно лудило, то је бесомучност...“ (Матић, 1850, стр. 58–60).

одређује да лекар по одобрењу Попечитељства унутрашњих дела отпушта онога који је оздравио из Дома, „давши му нужна сведетелства ... као и све што је његово“.

Следећи део „Г. О дужности свештеника“ има само члан 26, који наређује да свештеник долази у болницу три пута недељно да би са сваким болесником причао и тешио га, осим ако лекар не нађе да је то код неког болесника противно лечењу. Сваке недеље и већег празника имао је држати кратко богослужење, и сваког месеца осветити водицу. И иначе има доћи кад га управник позове, и кад треба опојати покојне.

Део пети насловљен „Д. О правама и дужности управитеља у једно и лекара, лекарског помоћника и економа“ састојао се од шест чланова, 27-32.

Део шести „Е. О подизању Фонда за с' ума сишавше“ чине чланови 33-35. Члан 34. је предвидео да – приходи од продатих ствари од покојних болесника (уколико их фамилија не тражи), приходи од продаје ствари које израде болесници, као и од добровољних завештања – „остављаће се у особену касу, како би се тим начином фонд за ово заведеније подигао, из прихода ког би се временом ово заведеније издржавати могло“.

Део седми „Ж. О набављању лекова“ имао је чланове 36 и 37 (АС, МИД, В, 1861, Ф II-1).

У кнежевом акту уз Устројеније, такође од 3. марта, упућеном Совјету и попечитељствима стоји:

„С тим, да је на плату управитеља и уједно лекара 550, економа 250, помоћника лекарског 200, свештеника 60 талира годишње одређено; а тако исто има се на 6 послужитеља по 96 талира годишње издавати и то све из суме одређене буџетом на заведење за с' ума сишавше“ (АС, МИД, В, 1861, Ф II – 1; АС, ДС, 1861, Р бр. 180, ролна 293).

ЗАКЉУЧАК

Тако је 3. марта 1861. године донето Устројство о оснивању и основан је „Дом за с' ума сишавше“ у „Докторској кули“. И установа и зграда постоје и данас. Из скромног „Дома за с' ума сишавше“ развила се данашња Специјална болница за неуропсихијатријске болести „Др Лаза Лазаревић“, најзначајнија установа те врсте у Србији. А „Докторска кула“, као део ове установе, налази се у оквиру комплекса Клиничког центра Србије, веома близу Онколошке и Дечје клинике. Проглашена је за споменик културе 1965. године. Она би, како је то 2009. године одлучено, након реконструкције требало да постане „Родитељска кућа“ намењена боравку деце оболеле од малигних болести и њихових родитеља за време лечења.

ЛИТЕРАТУРА

- Ђорђевић, Т. (1928). Лечење умоболних у манастирима. *Гласник Скопског научног друштва*, 1, 341–46.
- Елијаде, М. (1985). *Шаманизам*. Нови Сад: Матица српска.
- Јерemiћ, Р. (1932). Болница Српске општине у Новом Саду. *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, V, 432–35.
- Катић, Р. В. (1958). *Медицина код Срба у средњем веку*. Београд: САНУ.
- _____ (1967). *Српска медицина од IX до XIX века*, посебна издања, књига CDXV, Одељење медицинских наука, књига 21. Београд: САНУ, Одељење медицинских наука.
- _____ (1981). *Порекло српске средњовековне медицине*. Београд: САНУ.
- _____ (1987). *Термиолошки речник српске средњовековне медицине*. Београд: САНУ.
- Марјановић-Душанић, С. и Поповић, Д. (прир.) (2004). *Приватни живот у српским земљама средњег века*. Београд: Клио.
- Матић, Д. (израдио). (1850). *Објасненје Грађанског законика за Књажество Србско*, часть I. Београд: Књигопечатња Кнежевине Србије.
- Мијатовић, Ч. (1909). *Први српски закон о црквеним властима*. Београд.
- Новаковић, Д. (2008). Начертаније о духовним властима као први закон о православној цркви у Србији. *Историјски часопис*, 57, 197–217.
- Пешаљ, Ј. (2005). *Између врача и лекара: Обележја здравствене културе*. У А. Фотић (Прир.) *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба* (стр. 475–504). Београд: Клио.
- Радић, Р. (2004). *Болести и лечење*. У С. Марјановић-Душанић и Д. Поповић (Прир.) *Приватни живот у српским земљама средњег века* (стр. 394–418). Београд: Клио.
- Радосављевић, Н. *Црква и вера у свакодневном животу у 18. веку*. У А. Фотић (Прир.) *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, (стр. 377–99). Београд: Клио.
- Стајић, В. (1934). Болница Српске општине у Новом Саду. *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, VII, 329–34.
- Тимотијевић, М. (2006). *Рађање модерне приватности – приватни живот Срба у Хабзбуршкој монархији од краја 17. до почетка 19. века*. Београд: Клио.
- Ђелап, Ј. (1967). Земунски војни комунитет (1717–1881). У: *Споменик Српске академије наука и уметности*, CXVII, нова серија, 19. Београд: Одељење друштвених наука САНУ.
- Фотић, А. (прир.) (2005). *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*. Београд: Клио.
- Ценић, Ђ. Д. (1866). *Објасненје Казнителног законика за Књажество Србию*. Београд: Државна штампарија.
- www.sretenje.org, 26. 12. 2010.

Извори:

- АС, ДС – Архив Србије, Државни савет
АС, МИД, В – Архив Србије, Министарство иностраних дела, унутрашње одељење
АС, МП – Архив Србије, Министарство правде
Катић, Реља, прир. 1989. *Хиландарски медицински кодекс* N. 517 (превели Љубомир Котарчић и Младен Миливојевић). Београд: Народна библиотека Србије и Дечје новине Горњи Милановац.

ESTABLISHMENT OF THE “LUNATIC ASYLUM”**Summary**

Religion-related medical science (both canonical and ritual, which was influenced by quackery and magic), as well as secular medical science, both played a significant role in the development of the Serbian medical science in the Middle Ages. Moreover, first hospitals in the mediaeval Serbian state were built within monasterial complexes, under the auspices of St. Sava, the first Archbishop of the Serbian Orthodox Church. Serbian medical science in this period was also characterized by strong Byzantine and Latin/Italian influences, which ultimately resulted in the development of the scholarly medical science based on the medical schools of Salerno and Montpellier. However, starting with the Ottoman rule over Serbian states, scholarly medical science completely gave way to religion-related and secular medicine. At that time, some monasteries were almost specialized for the treatment of the mentally ill, and some, such as the Studenica Monastery, were well known for such treatment. In 1839, three serious incidents involving certain mentally ill persons occurred in the Principality of Serbia, which led to a serious response of the state authorities. These incidents resulted in a legal proposal, made by the state authorities, that mentally ill persons should be placed in the Studenica Monastery for treatment, but this time under the state supervision and with state support. This proposal was not acceptable for the Mitropole, the church leader, as evidenced in his correspondence with the state authorities. Nevertheless, this was the first state-initiated project worth mentioning in the history of the Serbian medical science aimed at the hospitalization of the mentally ill. It also raised the question of the separation of the church and the state, and also helped to identify certain legal lacunae in the Serbian legislation at that time, which prevented the establishment of such an institution. Another legal project, initiated in 1861, was more successful. It was accepted by Prince Mihailo Obrenović, the Serbian ruler, on March 3rd, under the title “The Establishment of the Lunatic Asylum”. This was an elaborate and complex statutory legal document, divided into seven chapters: general provisions, types of mentally ill persons that shall be accepted for treatment, the procedure for their acceptance and release, the priests' duties, the duties of other personnel (including, inter alia, the administrator and the medics), financing (by way of establishing a special fund), and, finally, the procurement of medicines. This Asylum was placed in the so-called Doctor's Tower, originally built by Vito Romita, an Italian medic serving Prince Miloš Obrenović, father and predecessor of Prince Mihailo. Both the institution and the building exist even today, and still function in a somewhat different context. Today's Special Hospital for Neuropsychiatric Diseases “Dr Laza Lazarević” has developed from the modest “Lunatic Asylum”, and the Doctor's Tower is nowadays located within the complex of the Clinical Center of Serbia, the major Serbian civilian medical institution, currently awaiting reconstruction.